

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ
УНИВЕРСИТЕТИ

“Менежмент” кафедраси

«АБУ АЛИ ИБН СИНО, АБУ НАСР ФОРОВИЙ,
А.НАВОИЙ, БЕРУНИЙ, МИРЗО
УЛУҒБЕКЛАРНИНГ БОЗОР, ЭҲТИЁЖ, МОДДИЙ
МАНФААТ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ»

Муаллиф: Н.Қ.Йўлдошев

ТОШКЕНТ-2009

Абу Али Ибн Сино, Абу Наср Форобий, А.Навоий, Беруний, Мирзо Улуғбекларнинг бозор, эҳтиёж, моддий манфаат ҳақидаги қарашлари.

Абу Али Ибн Сино бозор ҳақида.

Шарқ халқлари иқтисодий қарашларининг шаклланишига дунёга машҳур қомусий олим Ибн Сино (980-1037) салмоқли ҳисса қўшди. Фалсафа, мантик, руҳшунослик, одоб-ахлоқ ва бошқа ижтимоий-сиёсий фанларга доир 185 асар унинг қаламига мансубдир. У ўз асарларида иқтисодий масалаларни ҳам кўриб чиққан. Улар уй-хўжалиги ҳақида рисола ва руҳшунослик асарларида баён қилинган.

Ибн Синонинг фикрича «ҳайвонлар табиат неъматлари билан кун кўрадилар, одамга эса табиат неъматлари камлик қилади, одамга озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой керак. Ҳайвон табиат неъматларини ўзлаштириб олади, одам эса озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жойни ўз меҳнати билан яратади. Ана шу мақсадда одам деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланади.¹

Ҳунар жамият турмушининг асоси эканлигини таъкидлаб, Ибн Сино: «Одамни ўз қувватини сақлаб туришга, овқатга бўлган эҳтиёжи ҳаммага оллоҳ таоло кўрсатган ҳунарларни эгаллашни тақозо этади. Одамлар ҳаётга муносабатларига қараб икки хил бўладилар. Биринчи хили, турмуш шароитини яхшилашга ҳаракат қилмайди, иккинчи хили, турмушини яхшилаш мақсадида ҳунарга муҳтожлик сезади. Шунинг учун улар савдо ва ҳунармандчилик ёрдамида ўзларига озуқа топадилар.»² - деб ёзган эди. Умуман жамият турмуш шароитини яхшилаш учун Ибн Сино ҳар кимнинг ўз фойдаси учун меҳнат қилиши лозим деб ҳисоблаган.

3.Абу Наср Форобий эҳтиёж ҳақида.

Иқтисодий масалалалар бўйича қизиқарли фикрларни, буюк қомусий олим Абу Наср Фаробий (873-950) баён қилган. Ўзининг замондошлари каби у бозорнинг аниқ таърифини бермаган, бироқ унинг айрим элементлари ҳақида фикр билдирган. Масалан, унинг эҳтиёжга берган таърифи диққатга сазовордир: «Ўз табиатига кўра ҳар - бир одам шундай яратилганки, у яшаши ва камолга етишиши учун жуда кўплаб нарсаларга муҳтож бўлади, уларга бир ўзи эриша олмайди ва уларга эришиши учун у кишилар жамоасига муҳтож бўладики, уларнинг ҳар бири унинг бирор-бир ҳожатини чиқаради. Ҳар-бир одам бошқа одамга нисбатан худди шундай аҳволда бўлади.»³

Шундай қилиб Фаробийнинг фикрича, инсоннинг яшаши ва камолга етиши учун зарур бўлган нарсалар йиғиндиси эҳтиёждир. Фаробийнинг эҳтиёжга, жамиятнинг шаклланиши ва ривожланишида унинг аҳамиятига берган таърифи бизнинг давримизда ҳам эътиборини йўқотмаган.

4.А.Навоий моддий манфаат ҳақида.

Машхур ўзбек шоири ва мутаффакири Алишер Навоий (1441 - 1501) тарихнинг ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақида фикр юритиб, моддий манфаат ва ақли, инсонларнинг қилмишини белгиловчи асосий омилдир, деб ҳисоблаган. Бунда унинг фикрича, биринчи омил айрим камдан кам учрайдиган мустаснолардан ташқари устунлик қилади. Шундай қилиб, у инсонларнинг қилмишини маънавият эмас моддий манфаат белгилайди деган хулосага келган. Асарлардан бирида Навоий: «Инсонлар зарурат сезмасалар ҳаракат қилмайдилар. Одамлар ўз манфаатидан келиб чиқиб ҳаракат қилади, фойда чиқадиган нарсага интилади. Билгинки, одам натижаси фойдасиз бўлган ишни қилмайди.»⁴ Гарчи иқтисодий илм билимдони бўлмаса ҳам, Навоий айрим одамларгина эмас, балки бутун кишилик жамиятининг қилмишида моддий манфаат ҳал қилувчи омил эканлигини яхши тушунган. У: «Халқнинг тўқлиги, қониқиши ҳар қандай бошқа мураккаб муаммоларни ҳал қиладиган неъматдир. Унга асосан бутун дунёни забт этиш мумкин,»⁵ деб ёзган.

Навоийнинг фикрича, моддий бойликнинг манбаи деҳқонлар ва хунармандлар меҳнатидир. Айниқса деҳқон меҳнатини у жуда юксак баҳолаган, чунки деҳқон «ер бағрини очиб, ғалла экади, ризқ - насибага йўл очади, ҳаёт гўзаллиги ундан, дунё аҳлининг қувончи ундан»⁶ - деб ёзган. Дарҳақиқат, аҳолининг озиқ-овқатга эҳтиёжини қондиришда деҳқончилик ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Аммо ишлаб чиқариш кучлари ривожланган сари, қишлоқ ишлаб чиқариши маҳсулдорлиги ўсиб борган сари жамиятнинг деҳқончиликка меҳнат сарфи камайиб боради, кўпроқ меҳнат ресурслари саноат, хизмат кўрсатиш соҳаси, фан-маданиятни ривожлантиришга йўналтирилади.

Шарқ халқларининг иқтисодий қарашларини шаклланишида Ислом салмоқли ҳисса кўшди. Фаробий ўзининг «Фозил шаҳарнинг фозил кишилари» асарида орзу қилган жамиятда ўзаро ёрдамнинг иқтисодий асосини очиб берди. Хадислардан бирида, ўзаро ҳожат чиқариш одамлар ўртасидаги ўзаро ёрдамнинг асосидир дейилган.

1. Пул ҳақида тушунча. Беруний пул ҳақида.

Бозорни меъёрдагидек ривожланишининг асосий шартларидан бири муомалада тўлақонли пулларнинг бўлишидир. Пул - қимматбаҳо металлар - истеъмол қиймати билан эквивалент қиймат чатишиб кетган алоҳида товар кўринишидаги умумий эквивалентнинг тугалланган шаклидир. Пул ҳақидаги таълимотнинг ривожланишига йирик қомусий олим Абу Райҳон Беруний (973-1048) катта ҳисса қўшган. У Марказий Осиёда биринчи бўлиб пулнинг келиб чиқиши ва аҳамиятини ўрганган. «Пулнинг келиб чиқиши озиқ-овқат маҳсулотлари кўпайиши ва уларга ҳамда ишлаб чиқарувчиларнинг бир-бирлари меҳнатига бир вақтда пайдо бўлмаслиги билан боғлиқдир. Бу ўз навбатида улар ўртасида алмашувни келтириб чиқаради. Аммо алмашув баҳолар ва эквивалентликни аниқлаш учун умумий ўлчам белгилашни тақозо этади. Олтин ана шундай ўлчам бўлди, чунки у кам учрайди, узоқ сақланади,

кўриниши билан одамларни қувонтиради, уни йириклаш ва майдалаш мумкин, ашёси ва моҳиятини ўзгармай турли хил буюмлар ясашда ишлатилади» - деб ҳисоблаган эди Беруний.

У пулнинг қуйидаги функцияларини белгилаб берган:

- сарфланган меҳнат ва тайёрланган маҳсулот ўртасидаги муносабатни ифодалаш;

- хазинага айланиш ;

- давлатнинг функцияларини бажаришда ишлатилиш.

Шундай қилиб, у ўзининг қарашлари билан меҳнат ва қиймат ўртасидаги боғлиқликни кўрмай, пулнинг функциялари фақат қиймат ўлчови ва муомала воситаси бўлишдир, деб ҳисоблаган Арасту (Аристотель)дан ўзиб кетди. Пулнинг хазинага айналиши Беруний, «хомилани она қорнига қайтиши каби унинг ер қарида дастлабки ҳолатига қайтиши »⁴⁷ билан тенглаштирган.

Пулнинг савдо ва ҳунармандчиликни ривожланишидаги аҳамиятини Юсуф Хос Хожиб ҳам таъкидлаб ўтган. Хонга мурожаат қилиб у: «пулда кумушни кўпайтир, пулда олтин ва кумуш софлигини ошир ва уни кузатиб тур»-деб ёзган. Бу билан у хонни муомалада тўлақонли пуллар бўлишини таъминлашга, мамлакатда пул муомаласини тўғри ташкил этишга чақирган. Берунидан фарқли ўлароқ, Юсуф Хос Хожиб пулнинг қуйидаги функцияларини белгилаб берган:

- қиймат ўлчови;

- муомала воситаси;

- жамғариш воситаси.

Унинг фикрича, давлатнинг қудрати фақат кўшин сони билан эмас, балки хазина имкониятлари билан белгиланади.

5. Мирзо Улуғбекнинг пул реформалари.

Ҳар қандай битимни қонуний бўлиши учун дирхамларнинг қиймати бир хил бўлиши асосий шарт ҳисобланган. Ўрта асрлардаги Араб ва Марказий Осиё давлатларида пул муомаласини ўрганиш шуни кўрсатяптики, уларнинг пул белгилари турли сабабларга кўра қадрсизланиб борган, бу эса мамлакатда савдони ривожланишига тўсқинлик қилган.

Пул белгиларининг дастлабки қийматини тиклаш учун ҳукмдорлар бир неча марта пул ислоҳотларини ўтказишган. Бундай ислоҳотлардан бирини 1869 йилда Марокаш ҳукмдори Сиддий Муҳаммад ўтказган. Бу мамлакатнинг пул муомаласида кумуш мисқол ишлатилиб, у ҳар бирининг оғирлиги 2,9 граммлик 10 та дирхамга тенг бўлган. Мисқол ва дирхамлар оғирлигининг бундай нисбати қонун билан белгиланган. Аммо кейинги юз йил ичида дирхамларнинг оғирлиги камайиб 0,7 граммга тушиб қолган. Наижада муомалада йўқолиб қолган мисқолнинг қадри ҳам тушиб кетган. Сиддий Муҳаммад мисқолнинг аввалги қийматини тикламоқчи бўлди. Ўзининг ниятини у бундай баён қилди: «Биз катта дирхамни тикладик энди у қонуний дирхам оғирлигида зарб қилинади, токи у бобокалонимиз Сиддий

Ал-Кабир хукмронлик қилган даврдаги ўрнини топсин. У шундай зарб қилинадикки, мисқол ун дирхамдан иборат бўлади. Зеро маълумки мисқол бизнинг бобокалонларимиз даврида ўн дирхамга тенг бўлган.»⁶⁴

Мавароуннаҳр тарихидан маълумки мамлакат пул муаммосида олтин ва кумуш тангалар ишлатилган .

Самарқанд хукмдори Улуғбек отаси Мирзо Шохрух ҳаётлигида кумуш тангаларни унинг номидан зарб қилган.

1447 йилда отаси вафот этгач у кумуш тангаларни ўз номидан зарб қила бошлади. Бу тангалар соф кумушдан зарб қилинар эди. Кумуш тангаларни зарб қилиш давлат хазинасига маълум даромад келтирар эди, аммо бунинг иқтисодий аҳамиятидан кўра сиёсий аҳамияти муҳимроқ эди. Гап шундаки мис тангаларда сулола бошлиғининг исми кўрсатилмас эди. 15 асрда Марказий Осиёда хунармандчилик ишлаб чиқариши ривожланиб юксак даражага чиқди. Хунармандчилик буюмларини ва умуман истеъмол буюмларини алмашувида мис тангалар ишлатилган. Улар шаҳарларнинг ички савдосидагина эмас, балки шаҳар билан қишлоқ, мамлакат вилоятлари ўртасида алмашув воситаси сифатида ишлатилган.

Савдо муносабатларининг кенгайиши муомалага кўп миқдорда мис тангалар чиқариб, уларни доимо зарб қилиб туришни тақозо этган. Уларнинг номинал ва ҳақиқий қийматлари ўртасидаги фарқ Улуғбек хазинасига тушган. У Самарқанд тахтини эгаллаганда муомалада 1420 йилда зарб қилинган тангалар бўлган.

Турли сабабларга кўра бу тангалар қадирсизланган, уларнинг сотиб олиш қобилияти пасайган, кумуш ва мис тангаларнинг расмий ва бозор нисбатлари ўртасида фарқ келиб чиққан, муомалада инқироз юз берган. Мамлакат иқтисодини ривожлантириш эса савдони барқарор пул билан таъминлашни тақозо этган.

Бу муаммони ҳал этиш учун Улуғбек 1428-1429 йилларда пул ислоҳоти ўтказди ва 1420 йилда зарб этилган мис тангаларни алмаштирди. Янги мис тангаларнинг оғирлиги аввалгисидан 1,5 - 2 марта кўп эди. Бундай ислоҳот давлат хазинасига зиён келтириши мумкин эди. Аммо бу чоранинг давлат хазинасига зиён етказишига йўл қўйилиши эҳтимолдан узоқдир.

Муомалага янги тангалар чиқариш билан бир вақтда кумуш ва мис тангалар ўртасидаги нисбат ўзгартирилган. Мис тангалар оғирлигининг ошиши аҳолига руҳий таъсир кўрсатган, чунки уларнинг оғирлиги ошгани билан номинал қиймати ўзгармаган. Натижада аҳолининг мис тангаларга ишончи тикланган.

Эски тангаларни янги тангаларга алмаштиришнинг ҳукумат белгилаган нисбати хазина учун фойдали бўлиб аҳоли бир оз зиён кўрган. Аммо аҳолига етган зиён сезиларли бўлмаган, чунки ислоҳотдан аввалги тангалар қайта зарб қилинган. Аввал ҳукумат ўзининг металидан оғирроқ мис тангалар чиқарган, кейинчалик тангалар алмаштирилгач янги тангаларнинг оғирлиги камайтирилган, эски тангалар эса қайта зарб қилинган. Аҳолига зиён етмаслиги учун эски тангаларнинг бир қисмига «янги тангаларнинг ярмига тенг»-деган тамға урилган ва муомалага

кайтирилган. Эски тангаларни янгиларига аҳоли учун фойдали бўлган тартибда алмаштиришни Улуғбекнинг саҳийлиги деб баҳолаш нотўғри бўлур эди. Бу кейинроқ олинадиган катта даромад эвазига яқиндаги даромаддан кечишга қаратилган чора эди. Улуғбекнинг ислоҳоти бозорни хар-хил ўзгаришлардан ҳоли бўлган, бутун мамлакатда ягона, барқарор мис тангалар билан таъминлашга қаратилган эди. У энг аввало шаҳар ва қишлоқ манфаатларига мос эди. Майда товар ишлаб чиқариш шароитида шаҳар ва қишлоқ аҳолисини товар пул муомаласи доирасига жалб қилишда Улуғбекнинг пул ислоҳоти катта аҳамиятга эга бўлди. Ислоҳот муваффақиятли чиқди, у зарб қилган янги мис тангалар ягона ва қатъий валюта сифатида олтимиш йил муомалада бўлди.

Пул ҳақидаги назарий таълимотлар ва Шарқда пул муомаласини ташкил этишнинг кўп асрлик тажрибасидан қуйидаги **хулосалар** келиб чиқади:

1.Товар ёки хизматлар учун тўлов воситаси бўлиб фақат пул эмас, балки жамиятда раҳбарлик лавозимини эгаллаб турган кишининг таъсири ҳам хизмат қилиши мумкин. Мадомики биз ҳукуқий давлат қураётган эканмиз бу офатга қарши курашишимиз лозим.

2.Товарлар бозорни шакллантириш билан бир вақтда хусусий ҳиссадорлик мулкига асосланган банклар тизимини ва қимматбаҳо қоғозлар бозорини шакллантириш лозим.

3.Бозор муносабатлари шароитида уй рўзғор буюмлари, автомашиналар, қишлоқ хўжалик техникаси, бошқа ишлаб чиқариш куруллари, шунингдек ер, уй-жой ва бошқа ишлаб чиқариш иншоотларини ижарага беришни кенг йўлга қўйиш лозим.

4.Зарур бўлган ҳолларда пул ислоҳотларини шундай ўтказиш лозимки, натижада аҳоли меҳнат даромадларидан айрилиб азият чекмасин.